

УДК 340.5+342.7

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор, завідувач сектором теоретико-методологічних проблем організації державної влади НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

***Анотація.** У статті обґрунтовується доцільність використання категорії «механізм захисту прав людини». Розглядаються головні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини. Визначаються особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах. Розглядається структура механізму захисту прав людини та деякі напрямки оптимізації його діяльності.*

***Ключові слова:** права людини і громадянина, захист прав людини, механізм захисту прав людини, демократична правова держава.*

Постановка проблеми. Становлення й розвиток інститутів громадянського суспільства, розбудова демократичної, правової держави безпосередньо пов'язані з реальним забезпеченням прав і свобод людини. Саме тому права людини в сучасній дер-

жаві неможливо уявити без належним чином урегульованої й ефективно діючої системи їх захисту. Не випадково, що ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини і їх захисту знайшла відображення в підсумковому документі «Конференції з людського виміру НБСЄ» (Копенгаген, 1990), у якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні й підтримці демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні й повному прийнятті вищою цінністю людську особистість й гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повного прояву» [1].

Зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення й захисту. Звідси й випливає загальновизнана теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження проблем правозахисного аспекту прав людини, який у відособленому й гранично узагальненому виді являє собою механізм захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему захисту прав і свобод людини не можна віднести до недостатньо вивчених у юридичній науці. Питання забезпечення й захисту прав людини розкриваються в працях таких вітчизняних дослідників, як В. А. Бігун, С. Б. Боднар, Н. В. Гайворонюк, Д. А. Гудима, С. П. Добрянський, М. І. Козюбра, А. М. Кучук, С. І. Максимов, П. М. Рабінович, Ю. С. Разметаєва та ін.

Мета статті. Існує необхідність додаткового теоретико-методологічного дослідження механізму захисту прав людини в правовій демократичній державі, тому що окреслена проблема повною мірою ще не розроблена. Для досягнення мети дослідження необхідно розглянути основні теоретичні підходи до визначення механізму забезпечення та захисту прав людини і громадянина, визначити структуру й особливості механізму забезпечення та захисту прав людини в сучасних умовах, а також деякі напрямки з оптимізації його діяльності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження будь-якого соціального явища, у тому числі й правового, повинне бути комп-

лексним — це одне з фундаментальних вимог сучасної науки. Це передбачає розгляд досліджуваного об'єкта, як з боку його історичного розвитку, так і з боку його сутності, структури, типології, механізмів розвитку й функціонування. Тому не випадково, що в юридичній літературі останніх років, присвяченій проблематиці прав людини, намітився сталий інтерес до аналізу механізму захисту прав людини. На думку одного з провідних спеціалістів в області прав людини П. М. Рабиновича, «права людини здійснюються через певні механізми їх здійснення й забезпечення» [2, с. 29].

У юридичній літературі немає однозначного підходу в розумінні поняття «механізм захисту прав людини». Хоча у рамках різних юридичних концепцій уже вживалися спроби визначити сутність механізму захисту прав людини.

Термін «механізм» (англ. *mechanism*; нім. *Mechanismus*) запозичений з галузі техніки як система тіл (механічна система), що призначена для перетворення руху одного або декількох тіл у потрібний рух інших тіл. Стосовно суспільства поняття «механізм» уперше було введено О. Контом. Так, виходячи з досвіду природознавства, яке вивчало певні системи явищ, він за аналогією доходить висновку, що і «соціальна фізика» (або соціологія) має вивчати суспільство як систему (механізм). О. Конт поклав ідею «соціальної системи», тобто визнання факту існування суспільства як свого роду організму, що складається з певних елементів, які, своєю чергою, виконують певні функції [3, с. 40]. Надалі, концепція соціального механізму (соціальної системи) в різних інтерпретаціях знайшла відбиття в працях практично всіх класиків соціології (Г. Спенсера, Є. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Веблена, К. Маркса, Т. Парсонса й ін.).

Дані дослідження дозволяють зробити висновок, що соціальний механізм має інституціональні властивості, а, отже, властивостями стійкості й системності, тобто з його допомогою регулюється діяльність соціальних груп, а також соціальні процеси. Важливо також відзначити, що соціальний механізм має суб'єктивний вимір, представляючи собою продукт активності соціальних груп. Утворюючи об'єктивну реальність для соціаль-

них акторов, конкретний «профіль» соціального механізму виступає фактором розвитку всього суспільства. Отже, для характеристики соціального механізму вихідним пунктом є структурна організація системи. Причому при дослідженні механізму розгляд структури повинне бути доповнене розглядом способів передачі й трансформації впливу одного елемента суспільства на інший.

При використанні поняття «механізм» під час вивчення соціальних явищ, необхідно також мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв об'єкти соціального пізнання становлять системи, у яких поряд зі стаціонарними елементами є й рухомі, процесуальні елементи. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, тому що вона характеризується розташуванням елементів не стільки в просторовому вимірюванні, скільки в часовому – у вигляді ступенів або фаз, що змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, як з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої і готуючи перехід до наступної стадії.

Поняття «механізм» глибоко й змістовно характеризує динаміку соціальних процесів у суспільстві, оскільки передбачає не тільки виділення структурних і технологічних моделей, що встановлюють зв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи в себе поняття технології, механізм ще й розкриває динаміку, форми й методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізу функціонування системи [4, с. 164–165].

Сказане повністю стосується і механізму захисту прав людини, який здатний у свою чергу активно впливати на динаміку інших соціальних процесів і який внаслідок цього займає особливе становище в сучасній правовій державі. Дійсно, правова держава, що приймає на себе зобов'язання по забезпеченню прав і свобод людини, задоволення її потреб і інтересів, зобов'язано створювати ефективні механізми для їх забезпечення, що у свою чергу зміцнює фундамент держави й створює умови для формування громадянського суспільства.

Незважаючи на свою безумовну актуальність, категорія «механізм захисту прав людини» у юридичній літературі

до останнього часу не одержувала належного осмислення, а ті дослідження, які проводилися, не мали системного характеру. Досить часто проблема механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина зводилася до аналізу функцій, принципів і діяльності не взаємопов'язаних між собою держави й суспільства. Тобто економічні, політичні, ідеологічні й правові компоненти виділялися й розглядалися самостійно, не у взаємозв'язку, що негативно впливає на всю систему заходів щодо забезпечення прав і свобод людини в суспільстві.

На сьогоdnішньому етапі розвитку людства проблема забезпечення та захисту основоположних прав та свобод людини і громадянина отримує глобальний характер. Вона зачіпає не лише всі рівні державної влади і об'єднання громадян в середині країни, але й виходить за їх межі, поширюючись на міжнародному, планетарному рівні. У той же час, ефективне забезпечення прав та життєвих інтересів громадян є неможливим за умови відповідальності лише з боку держави. Громадяни також повинні самостійно організовуватися заради захисту діючого закону та власних прав. Типовим прикладом подібних організацій є загальнодержавні, регіональні та локальні громадські організації та органи місцевого самоврядування. Проте їх діяльність повинна не дублювати дії органів державної влади, а слугувати додатковим механізмом, що з одного боку сприяє реалізації нормативно закріплених прав та свобод громадян, а з іншого — є своєрідною противагою владному механізму, в цьому випадку самостійні організації громадян мають протистояти можливому свавіллю з боку владних суб'єктів та посадових осіб [5, с.8–9].

При розгляді даної проблематики варто звернути увагу на місце, що займають органи державної влади та органи місцевого самоврядування в захисті фізичних чи інакше життєвих прав та свобод громадян. Відповідно до статті 27 Конституції України «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини» [6]. Дане питання є багатоаспектним, воно включає в себе право людини на життя, як на стан, в якому вона перебуває від моменту фактичного народження

і до її біологічної смерті. При розгляді питання в цьому вимірі право на життя — найбільше благо людини, оскільки його позбавлення робить беззмисловим існування будь-яких інших (соціальних, економічних чи політичних) прав. Воно також включає в себе такі аспекти, як право бути народженим, вимагати усунення небезпеки, що може виникати для життя внаслідок діяльності інших осіб, право на похорону та захист життя до державних, міждержавних та міжнародних організацій, право самостійно розпоряджатися власним життям.

Місцеве самоврядування разом з недержавними громадськими організаціями повинне виступити тим суб'єктом, що має право контролювати правоохоронну та правозастосовну діяльність на місцях. Даний підхід має на меті попередження можливих зловживань чи порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Крім того, за своєю суттю органи, що діють безпосередньо на місці, можуть діяти більш оперативно та приймати рішення у відповідності до ситуації, що склалася. Центральний апарат такого відомства як міністерство включає в себе значну кількість структурних підрозділів, посадових осіб, що сприяє певній бюрократизації їх діяльності, що виражається в численних затримках при прийнятті відповідальних рішень. У випадку відсутності громадського контролю, найважливішою ланкою якого повинне стати місцеве самоврядування, органи правопорядку та правоохорони стають у своїй діяльності відірваними від реалій життя, спрямовують свою діяльність лише на досягнення декларативних принципів, що часто не відповідають реальній життєвій ситуації [7].

Не менш важливим правом будь-якої людини є право на свободу та особисту недоторканність. Дане право знайшло своє відображення в статті 29 Конституції України [6]. Проте необхідно зазначити, що свобода на вчинення певних дій не повинна бути необмеженою, безконтрольною. Адже таке розуміння свободи веде до анархії та хаосу. Найважливішим завданням державної влади загалом та її структур окремо є досягнення оптимального співвідношення між інтересами суспільства та держави як його продукту та інтересами індивідуальності, окремого громадянина.

Забезпечення свободи та особистої недоторканості є одним із пріоритетних завдань роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування як особливого демократичного підвиду державного управління, суб'єктом якого виступають мешканці поселень та адміністративних територій, а змістом — слугують проблеми забезпечення нормального життя людей в місцях їх компактного проживання. Специфіка їх діяльності у цьому полі полягає в тому, що місцеві органи краще ознайомлені з проблемами конкретного регіону, адміністративно-територіальної одиниці. Крім того, місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть реагувати на виникнення конкретних життєвих проблем більш активно та оперативніше, ніж центральні органи, що повинні здійснювати контроль за значно ширшою територією.

Висновки. При дослідженні механізму захисту прав і свобод людини, здебільшого розкривають лише його структуру, тобто внутрішнє обладнання системи, не аналізуючи процес здійснення такої діяльності, сама дія в такому випадку лише мається на увазі. Погоджуючись у цілому з таким підходом до розгляду сутності й змісту механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві, необхідно звернути увагу на ряд моментів. По-перше, правові норми, що визначають права і свободи людини й громадянина в конкретному суспільстві, самі по собі не встановлюються. Для їхнього закріплення в правовій системі потрібна політична воля правлячої еліти, наполегливість політичних партій, громадських організацій, що саме по собі має на увазі присутність у цьому процесі суб'єктивного фактора. По-друге, провідну роль у функціонуванні механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві відіграють різні соціальні інститути. По-третє, однієї з найважливіших проблем захисту прав людини в суспільствах перехідного типу є недостатня ефективність зазначених механізмів. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі й сфері захисту прав людини, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку. Одним з основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність діяльності механізму захисту прав людини в певному суспільстві й визначити напрямки його удосконалення,

повинен бути соціальний контроль з боку громадських організацій.

Таким чином, під механізмом захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві слід розуміти систему певних соціальних інститутів, правових норм, засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінально-правових та інших), що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини й громадянина.

Список використаних джерел:

1. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304>.
2. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право. 1997. 64 с.
3. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. Львів : Кальварія. 2003. 543 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chernysh_Nataliia/Sotsiolohiia_Kurs_leksii.pdf
4. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. Харків: Основа. 1998. 253 с.
5. Гладких В. І. Соціальні права громадян України : Конституційно-правовий аспект. Монографія. Харків: Факт. 2005. 368 с.
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>
7. Рабінович П. М., Хавранюк М. І. Права людини і громадянина. Навчальний посібник. Київ: Атіка. 2004. 464 с.

REFERENCES:

1. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304>.
2. Rabinovych P. M. (1997). Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (dointerpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen). Kharkiv : Pravo.
3. Chernysh N. (2003). Sotsiolohiia : kurs leksii. Lviv : Kalvariia. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chernysh_Nataliia/Sotsiolohiia_Kurs_leksii.pdf
4. Danylian O. H. (1998). Sotsialni protyrichchia u posttotalitarnykh systemakh: metodolohiia doslidzhennia ta rozv'iazannia. Kharkiv: Osnova.

5. Hladkykh V. I. (2005). Sotsialni prava hromadian Ukrainy : Konstytutsiino-pravovyi aspekt. Monohrafiia. Kharkiv: Fakt.
6. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>
7. Rabinovych P. M., Khavraniuk M. I. (2004). Prava liudyny i hromadianyna. Navchalnyi posibnyk. Kuiv: Atika.

O. H. Danilyan

Theoretical-Legal Discourse on the Mechanism for Ensuring and Protecting Human and Citizen Rights

Abstract. *The role of authorities and local self-government bodies in ensuring the fundamental rights and freedoms of Ukrainian citizens is emphasized. The main directions for improving the work of these institutions in protecting the rights and freedoms of citizens are identified.*

It is emphasized that in today's stage of human development, the issue of ensuring fundamental rights and freedoms of individuals and citizens has taken on a global character. It affects not only all levels of state power and civic associations within a country but also extends beyond their borders, reaching the international and global level. However, effective protection of the rights and vital interests of citizens cannot rely solely on the responsibility of the state. Citizens must also organize themselves independently to defend the existing laws and their own rights.

National, regional, and local public organizations, as well as local self-government bodies, are typical examples of such organizations. However, their activities should not duplicate the actions of government authorities but rather serve as additional mechanisms to facilitate the realization of the rights and freedoms of citizens as established by law. These organizations should also serve as a counterbalance to the authority's power, and therefore, independent citizen organizations should be prepared to resist potential abuse of power by governmental bodies and public servants.

The content of the relationship between the rule of law and the individual in modern society is determined not only by the scope of rights and freedoms, but also by the level of their provision and protection. Hence the universally recognized thesis about the importance and primary practical necessity of scientific research on the problems of the human rights aspect, which, in a separate and extremely generalized form, is a mechanism for the protection of human rights.

Ensuring freedom and personal integrity is one of the priority tasks of state authorities and local self-government bodies as a special democratic subtype of state administration, the subjects of which are residents of settlements and administrative territories, and the content of which is the problem of ensuring the normal life of people in their compact residences. The specificity of their activities in this field is that local bodies are better acquainted with the problems of a specific region, an administrative-territorial unit. In addition, local state authorities and local self-government bodies can respond to the emergence of specific life problems more actively and promptly than central authorities, which must exercise control over a much wider territory.

Thus, the mechanism of protection of human rights and freedoms in modern society should be understood as a system of certain social institutions, legal norms, means of protection (judicial, administrative, civil law, criminal law, and others), which ensure the most complete and effective protection of human and citizen rights and freedoms.

Keywords: *human and citizen rights, protection of human rights, human rights protection mechanism, democratic legal state.*